

ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

В юридичній науці постає необхідність визначення процедурної природи механізмів захисту прав людини у поєднанні з розвитком ідеолого-доктринальної та ціннісно-мотиваційної складових з позицій загальної теорії права та постпостмодерної філософії права. Важливим видається формулювання «бінарної концепції» права людини як такого, розмежування понять «захист» та «охорона»; та надання вичерпних дефініцій понять «механізм захисту» та «імплементация механізмів захисту».

Особливої актуальності сьогодні набувають питання, пов'язані з впровадженням механізмів контролю за станом дотримання прав і свобод людини та громадянина, як вагомої складової інституту захисту прав.

Особливість механізмів захисту прав людини зумовлює необхідність вироблення системи методологічних підходів для їх наукового пізнання, що надасть змогу забезпечити комплексність наукового вивчення явища механізмів захисту прав людини та їх імплементції в правову систему України. При чому розробка методологічної основи для вивчення механізмів захисту прав людини та питань їх імплементції, має враховувати функціональні можливості філософських, загальнонаукових, спеціально-наукових підходів, що відобразить комплексність і повноту самого дослідження.

В юридичній літературі справедливо вказується на те, що центральне місце в системі методологічних підходів до вивчення будь-яких юридичних явищ, в тому числі і питань механізмів захисту прав людини в контексті їх імплементції, займають філософські та загальнонаукові підходи, що забезпечують загальне світоглядне сприйняття властивостей об'єкту дослідження, забезпечуючи отримання та обґрунтування знань про об'єкт, які мають загальний характер. Слід відзначити, що цей підхід має важливе значення для отримання об'єктивних знань про об'єкт дослідження, оскільки глибоко та всебічно досліджує матерію, що розглядається [1, с. 17]. Методологічний інструментарій вказаного підходу знаходиться у постійному взаємозв'язку і взаємодії [1, с. 17-18]. Цей підхід є необхідним, коли дослідник працює в «шарі» існуючого, отриманого знання, вже не звертаючись безпосередньо до подій дійсності, впорядковуючи отримані дані, прагнучи знайти закономірні відносини — емпіричні закони, висловити припущення про їх існування. За своєю природою багато в чому цей підхід пов'язаний з прийомами логіки, але, разом з тим, включені в контекст емпіричного рівня наукового дослідження з завданням упорядкування фактуального знання [2, с. 291-292].

Насамперед слід наголосити на тому, що філософсько-правовою основою дослідження питань теорії держави та права є діалектика. Саме вона, на переконання вчених, «забезпечує вивчення загальних закономірних зв'язків розвитку буття та свідомості» [3, с. 50], виступає в якості філософської (світоглядної) основи теорії права і держави, що являє собою вчення про найбільш загальні закономірні зв'язки [4].

В якості методологічної основи доцільно використовувати положення діалектичного підходу до вивчення закономірностей імплементції механізмів захисту прав людини, що надасть можливість виокремити основні методологічні положення дослідження, які стосуються питань становлення механізмів захисту прав людини та діалектики взаємозв'язку міжнародних та національних стандартів захисту прав людини.

Механізми захисту прав людини в методологічному плані є явищем багатогранним та неоднозначним, що потребує вивчення їх не лише з позиції діалектики, а й шляхом використання аксіологічного підходу до розуміння вказаного явища та їх здатності бути імплементованими у національні правові системи.

Проблематика застосування аксіологічного підходу до вивчення державно-правових явищ пов'язується вченими з певними особливостями розвитку вітчизняної юридичної науки, яка має: плюралістичний характер; розгалужену систему методологічних прийомів наукового дослідження

державно-правових явищ; відсутність одного конкретного методологічного прийому, який був би істинним та всеохоплюючим; неможливість в повній мірі зрозуміти і пояснити сутність державно-правових явищ з позицій якогось одного методологічного підходу й, відповідно, виразити всю сукупність відомостей про нього в одному визначенні [5]. За таких умов виникає потреба вироблення нових підходів до вивчення державно-правових явищ, серед яких називається аксіологічний підхід, який є одним із нових і перспективних напрямів розвитку вітчизняного правознавства як у теоретичному, так і у практично-прикладному значенні [7]. Аксіологія права як специфічна самодостатня наукова методологія надає можливість більш глибоко та адекватно сучасній правовій дійсності вивчити ціннісні аспекти змісту понять і категорій правознавства. Цей підхід забезпечує осмислення поведінки людини у праві та в механізмі правового регулювання, впливу правових цінностей на формування правової системи. Реалізація аксіологічного підходу сприяє усвідомленню того, що ефективність правових інститутів і правової системи загалом значною мірою залежать від ціннісної орієнтації, на якій вони базуються [7].

Важливу роль у системі філософських підходів до наукового дослідження механізмів захисту прав людини займають онтологічні підходи. Саме онтологічні основи надають змогу визначити місце та роль механізмів захисту прав людини в просторі цивілізованого існування людей, що стає простором правової реальності.

На думку вчених, загальнонаукова методологія використовується в усіх або в переважній більшості наук, оскільки будь-яке наукове відкриття має не лише предметний, а й методологічний зміст, спричиняє критичний перегляд прийнятого досі понятійного апарату, чинників, передумов і підходів до інтерпретації матеріалу, що вивчається. Принципове значення загальнотеретичної методології, в тому числі й стосовно вивчення питань механізмів захисту прав людини, обґрунтовується вченими тим, що «сучасне науково-теоретичне мислення прагне проникнути у сутність явищ і процесів, що вивчаються. Це можливо за умови цілісного підходу до об'єкта вивчення, розгляду його у виникненні та розвитку...» [8, с. 325].

Одним з центральних загальнонаукових підходів в системі методології наукового дослідження механізмів захисту прав людини та можливості їх імплементації є системний підхід, який обумовлений тим, що будь-яке явище являє собою цілісну, впорядковану множину елементів, взаємодія яких породжує нові, не притаманні кожному з них окремо, якості. Держава і право є складними системними утвореннями, отже, необхідність застосування цього методу в теорії держави і права обумовлена саме системним характером цих явищ. Застосування системного підходу також надає можливість досліджувати державу і право як складні системні утворення, комплексно підійти до розгляду їх основних складових, які нерозривно пов'язані між собою [9, с. 18]. Відповідно до ідей системного підходу в основу вивчення будь-яких предметів та явищ правової дійсності закладається розуміння поняття «система» як певної цілісності, яка становить єдність закономірно розташованих і взаємопов'язаних частин. На думку С. Гусарєва, кожен конкретну науку, діяльність, об'єкт можна розглядати як певну систему, що має множину взаємопов'язаних елементів, компонентів, підсистем, визначені функції, цілі, склад, структуру. До загальних характеристик системи відносять цілісність, структурність, функціональність, взаємозв'язок із зовнішнім середовищем [10]. Тому механізм захисту прав людини та питання його імплементації може бути розглянуте як явище, що складається із взаємопов'язаних елементів. Відповідно до системного підходу ключовими характеристиками механізмів захисту прав людини як системи, що мають бути враховані в процесі наукового дослідження, є наявність:

- елементів, що складають механізми захисту прав людини;
- взаємодії між елементами механізму захисту прав людини як системи;
- певного рівня цілісності системи, ознакою якої є те, що система завдяки взаємодії компонентів одержує імплементаційний результат розвитку;
- зв'язку між механізмом захисту прав людини та іншими елементами правової системи.

Однак, певну увагу слід зосередити на функціональних можливостях системного підходу, що дозволяє характеризувати складні комплексні інститути, які існують та функціонують в умовах кризового середовища в суспільстві, що зазнає докорінної суспільно-політичної, а головне — культурної та духовної трансформації. Слід навести Закон Ешбі, відповідно до постулатів якого: при створенні проблеморозв'язуючої системи необхідно, щоб ця система мала більше розмаїття, ніж розмаїття вирішуваної проблеми, або була здатна створити таке розмаїття. Інакше кажучи, система повинна мати

здатність (властивість — Р. Ш.) змінювати свій стан у відповідь на можливе обурення, різноманітність такого обурення (протидії — Р. Ш.) вимагає наявності відповідної кількості можливих станів. В іншому випадку така система не зможе відповідати вимогам управління, що висувуються оточуючим середовищем, тобто — буде неефективною. Відсутність або брак розмаїття можуть бути свідченням порушення цілісності підсистем, що генерують відповідну систему.

Отже, із застосуванням базових понять узагальненої теорії систем, редукційно взявши на озброєння понятійний апарат різноманітних галузей наукового знання, доцільним видається розгляд механізмів захисту прав людини. Свідомо, відмежовуючись від поглядів щодо природного чи позитивного походження зазначених механізмів, необхідно зацентрувати увагу на бінарній природі будь-якого суб'єктивного права, що є структурною одиницею та розглянути його у якості системи, застосовуючи відповідні підходи.

Дефініція поняття «система» (від грецького — *συστήμα*, «складений») надається через багатоманітність пов'язаних між собою об'єктів та ресурсів, організованих процесом системогенезу в єдине та, часом протиставлене середовищу, ціле.

Розглянута Л. фон Берталанфі організмична концепція вперше дала змогу вести мову про теорію відкритих систем та станів рухливої рівноваги, яка є продовженням та розширенням звичайної фізичної хімії, кінетики та термодинаміки до рівня соціальних та правових явищ, процесів та інститутів.

Таким чином, як вже зазначалося, доцільно розглядати бінарну природу такої моноструктури, як суб'єктивне право, виокремлюючи два рівні — статичний (власне надане/встановлене право) та динамічний (праксеологічний), що виявляється у механізмі реалізації та гарантування першого. Секуляризація зазначених елементів є контрпродуктивною, а формування другого (динамічного) рівня безвідносно ідеальної системи, яку ці елементи формують, є просто неприпустимою.

Отже, виправданим є дослідження та моделювання ефективного механізму захисту прав людини із врахуванням основних рис, що притаманні системам у загальному розумінні. До таких рис відносять: риси, що пов'язані з цілями та функціями (синергічність — односпрямованість дій компонентів посилює ефективність дії системи; пріоритету інтересів системи широкого-загального рівня перед інтересами її компонентів; емерджентність — цілі (функції) системи не завжди тотожні інтересам компонентів (навіть Л. фон Берталанфі посилався, ілюструючи цю властивість, на державні системи, у яких право може бути порушене задля захисту прав більшості); мультиплікативність — позитивні і негативні явища у системі наділені властивістю множення, але не додавання — елементи системи є неадитивними). На окрему увагу заслуговує розгляд категорії суб'єктивного права через такі властивості системи як цілісність, структурованість, ієрархічність, а також властивості, пов'язані із взаємодією систем з оточуючим середовищем — комунікативність, адаптивність, надійність, інтерактивність, еквіфінальність (здатність системи досягати стану обумовленого виключно властивостями системи, але не середовищем), спадковість, розвиток, порядок та самоорганізація.

Найбільш революційними, на нашу думку, є погляди щодо синергетичної природи права та його іманентного вектору до самоорганізації — як тяжіння до внутрішнього упорядкування за рахунок імпліцитних факторів поза зовнішнім впливом (авт.).

«Роздуми про метод» Р. Декарта та «нібулярна гіпотеза» Е. Канта досі не втратили своєї актуальності. Так, розгляд механізму захисту прав людини у контексті концепцій «диссипативної (синергетичної)» самоорганізації Г. Хакена [11], «консервативної самоорганізації» Нобелівського лауреата Жана-Марі Лена, а також «континуальної самоорганізації (еволюційного каталізу)» А. Руденко дозволяють вийти на досить високий рівень генералізації наукового знання, з метою розвитку правової доктрини. Саме таку, засновану на наукових досягненнях соціополітичних та природничих дисциплін, правову доктрину має бути покладено в основу побудови сучасної моделі захисту прав людини, що, у свою чергу, є осердям стійкої та ефективної правової системи.

Таким чином можна підсумувати, що окреслені підходи до дослідження механізму захисту прав людини надають змогу: по-перше, встановити особливості місця та значення механізмів захисту прав людини в системі явищ правової та соціальної дійсності; по-друге, встановити та охарактеризувати особливості взаємозв'язку та взаємодії між елементами механізму захисту прав людини, а також між міжнародними та національними механізмами захисту прав людини, та, відповідно, забезпечити докринально обґрунтоване моделювання відповідних механізмів захисту прав.

Використані джерела:

1. *Марченко М.Н.* Теория государства и права: [учебник] / М.Н. Марченко. — [2-е изд., перераб. и доп.]. — М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004. — 640 с.
2. *Микешина Л.А.* Философия науки: Современная эпистемология. Научное знание в динамике культуры. Методология научного исследования: [учеб. пособ.] / Л.А. Микешина. — М.: Прогресс-Традиция: МПСИ: Флинта, 2005. — 464 с.
3. *Теорія держави і права. Академічний курс: [підручник]* / [за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко]. — [2-ге вид., перероб. і допов.]. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — 688 с.
4. *Общая теория права и государства: [учебник]* / [под ред. В.В. Лазарева]. — [3-е изд., перераб. и доп.] — М.: Юристъ, 2001. — 520 с.
5. *Козловський А.А.* Право як пізнання. Вступ до гносеології права / А.А. Козловський. — Чернівці: Рута, 1999. — 295 с.
6. *Козюбра М.І.* Місце філософії права в системі суспільствознавства (до питання про дисциплінарний статус філософії права) / М.І. Козюбра // Проблеми філософії права. — К.; Чернівці: Рута, 2003. — Т. 1. — С. 22-27.
7. *Бондар Ю.М.* Аксиологічний підхід у правознавстві й ціннісні основи права / Ю.М. Бондар. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/fmpp/2011_2/bondar.htm.
8. *Гусарев С.Д.* Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності): [навч. посіб.] / С.Д. Гусарев, О.Д. Тихомиров. — К.: Знання, 2005. — 655 с.
9. *Волинка К.Г.* Теорія держави і права: [навч. посіб.] / К.Г. Волинка. — К.: МАУП, 2003. — 240 с.
10. *Гусарев С.Д.* Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності): [навч. посіб.] / С.Д. Гусарев, О.Д. Тихомиров. — К.: Знання, 2005. — 655 с.
11. *Хакен Г.* Синергетика. Иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах / Г. Хакен; [пер. с англ.]. — М.: Мир, 1985. — 424 с.

Шурдук Р. В. Деякі методологічні особливості теоретико-правового дослідження прав людини.

У статті розглянуто окремі методологічні аспекти дослідження механізмів захисту прав крізь призму діалектики, аксіології та теорії систем.

Ключові слова: права людини, захист прав людини, механізм захисту прав людини, практика, ефективність.

Шурдук Р. В. Некоторые методологические особенности теоретико-правового исследования прав человека.

В статье рассмотрены отдельные методологические аспекты изучения механизмов защиты прав сквозь призму диалектики, аксиологии и теории систем.

Ключевые слова: права человека, защита прав человека, механизм защиты прав человека, практика, эффективность.

Shurduk R. Some theoretical and methodological features of the study of human rights law.

The article characteristics of the category of protection of human rights were elaborated through the prism of dialectics, axiology and systematic theory.

Key words: human rights, human rights protection mechanisms, practice, effectiveness.

Рекомендовано до друку кафедрою теорії та історії держави і права Київського університету права НАН України.